

КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР СОЦІАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ: РИЗИКИ НЕЕФЕКТИВНОСТІ ДІАЛОГУ

Анотація. Статтю присвячено аналізу чинників, що можуть загрожувати успішності соціального діалогу. Показано, що в умовах поляризації суспільства зростають дезинтеграційні ризики, провокуючи небезпеку напруженості і конфліктів, зниження ефективності соціальних інститутів й спричиняючи розпад механізмів соціального контролю і регулювання. Протиवाгою цим загрозам є конструювання соціального діалогу як процесу вирішення спільно релевантних проблем. Однак ускладнення комунікативного простору, що є похідною від функціональної диференціації суспільства, вимагає врахування тих його особливостей, які вкорінені у дискурсивні відмінності реалізованих комунікативних складових. Показано, що вертикальне та горизонтальне розщеплення комунікативного простору соціальної проблеми породжує специфічні загрози неуспішності діалогу.

Ключові слова: поляризоване суспільство, акратичний дискурс, енкратичний дискурс, дискурсивна асиметрія, дискурсивна ідентичність.

Постановка проблеми. У описах, що надаються сучасному суспільству, все частіше з'являється маркер «поляризоване». Цим маркером позначається результат похідного від соціальної диференціації процесу, що характеризується ослабленням функціональних взаємозв'язків і збільшенням дистанції в соціальній ієрархії між спільнотами і групами, тенденцією до роз'єднаності суспільства як соціальної системи. Здебільшого у контексті поляризації згадують політичну або майнову, однак «розведення на полюси» є, на наш погляд, значно

масштабнішим за своєю палітрою і може включати до розгляду будь-які традиційно виокремлювані бінарні опозиції: новатори/консерватори, теоретики/ практики, віруючі/атеїсти тощо.

Поляризація суспільства, будучи природним соціальним процесом, що має свою органічну противагу (інтеграцію), тим не менш у кризові періоди може призводити до негативних наслідків, посилюючи соціальну напруженість і конфронтацію – іноді аж до відкритого протистояння між спільнотами. У таких умовах послаблюється соціальна база для партнерства (або й загалом взаємодії) між різними верствами й групами.

Нині потужним чинником дестабілізації постає економічна диференціація. «Середній клас», що міг би слугувати буферною зоною між інтересами обох полюсів, руйнується, не витримавши економічних тисків кризи, і ця руйнація переживається через зростання політичної апатії, недовіри до влади, зневіри у власних можливостях впливати на хід подій.

Критичним, на наш погляд, є те, що згадана поляризація не лише істотно змінює соціальну стратифікацію, а й трансформує всю соціальну структуру суспільства. Це, своє чергою, провокує потребу встановлення нової мережі стосунків між спільнотами, вироблення нових ставлень, стереотипів, норм та загалом будь-яких інших регуляторів соціальної взаємодії, а «розломи» у системі таких регуляторів являють собою сприятливий ґрунт для виникнення тоталітаризму, ксенофобії, націоналізму тощо.

Іншими словами, у суспільстві, де стрімкими темпами відбувається функціональна диференціація та поляризація, розвиток соціального діалогу як практики комунікативного суспільства, спрямованої на конструювання соціорелевантних тенденцій суспільного

життя й забезпечення узгодженості інтерсуб'єктивно значущих взаємодій, стає вкрай необхідним.

Результати теоретичного аналізу проблеми.

Важливим моментом для розуміння архітектоники соціального діалогу та його динаміки є визнання того, що соціальна проблема завжди є фокусом, де сходяться різні – часом навіть конфліктні – інтереси, наміри й цілі. Соціально оформленою репрезентацією кожної із цих тенденцій є дискурс («голос»). Можна очікувати, що у поляризованому суспільстві ці «голоси» обстоюють протилежні асиметрії, формуючи у комунікативному просторі соціальної проблеми протистояння дискурс/контрдискурс(и). Саме взаємодія цих «голосів», міра віддаленості їхніх інтересів і цілей слугує основним чинником того, як зрештою означається той чи той суспільний факт. Від характеру взаємодії інтересів залежать, своєю чергою, способи реагування суспільства на ту чи ту соціальну проблему. Отже, соціальний діалог – це взаємодія цілей та інтересів, озвучених різними «голосами».

На наш погляд, «місцем», де ця взаємодія експлікує себе (й стає можливою для вивчення), є публічні арени, а саме: виконавча і законодавча гілки влади, суди, телестрічки, кіно, засоби масової інформації (телевізійні служби новин, журнали, газети і радіо), організації, що займаються проведенням політичних кампаній, книги, присвячені соціальним питанням, наукові спільноти, релігійні організації, професійні товариства, приватні фонди тощо [4]. Найбільшою з них за масштабами, а отже найпотужнішою, є засоби масової комунікації. Важливо, що публічні арени постають не просто транслятором «голосу», не просто місцем, де оприлюднюються погляди конкретної спільноти на ту чи ту проблему. Вони є дієвим агентом колективного визначення певного суспільного

факту як соціальної проблеми, що означає розвиток громадської думки, носієм якої може виступати тільки консолідована аудиторія медіа, в полі яких і відбувається обговорення різних точок зору і вироблення консенсусу (компромісу) щодо конкретної ситуації. Іншими словами, це колективне визначення є комунікативною практикою, оскільки у кожній зі стадій соціального діалогу (а саме: виникнення соціальної проблеми; її легітимація; мобілізація дії щодо проблеми; формування офіційного плану заходів; трансформація офіційного плану в ході його емпіричного здійснення) у якості сильного актора беруть участь публічні арени, а особливості комунікації постають конституентом соціальної реальності (у цьому разі – соціальної проблеми). Отже, можемо аналізувати соціальний діалог як комунікацію не обмеженої у часі, просторі та кількості учасників аудиторії з приводу необхідності усунення «спільної неадаптивності».

Важливо, що публічні арени, особливо ЗМК, окрім простору, у якому відбувається колективне визначення/перевизначення соціально релевантних фактів, є точкою докладання зусиль факторів недискурсивної природи, які, проте, чинять потужний вплив на комунікативні практики. Так, більшість публічних арен перебуває під потужним впливом панівних політичних, економічних або інституційних груп, а це істотним чином позначається і на архітектоніці соціального діалогу, й на його динаміці, позаяк виникає дисбаланс сил й відбувається викривлення комунікативного простору (що аналізуватиметься далі).

Обговорюючи архітектоніку соціального діалогу, слід увести. На наш погляд, два умовні членування, що поділяють агентів на «сторони комунікації», внаслідок чого, власне, й виникає складна система інтеракцій між

інтересами й цілями агентів. Перше розщеплення можна позначити як горизонтальне, друге – вертикальне.

Горизонтальне є похідним від стосунків агента з владою. Тут доречно пригадати бартівський розподіл дискурсів на енкратичні та акратичні. Перші з них висловлюються, розвиваються, отримують свої характерні риси узгоджено до влади, її численних державних, соціальних та ідеологічних механізмів. Другі -- виробляються, знаходяться, озброюються «поза» або «проти» влади. Між цими дискурсивними системами, зазначає Р. Барт, існують відносини, побудовані на силі [1].

Приміром, у обговоренні такої проблеми, як евтаназія, можна виокремити енкратичний дискурс – «консервативний», з'єднаний з позицією офіційної системи охорони здоров'я, зокрема з ідеологією Міністерства охорони здоров'я, та акратичний – такий, що виникає як заперечення цієї ідеології – «ліберальний» контрдискурс. У комунікативному полі цієї проблеми увиразнюється усвідомлення того, що евтаназія як новий спосіб медичного вирішення проблеми смерті (точніше «припинення життя») входить у деяких країнах у практику сучасної охорони здоров'я. Це входження відбувається з двох причин: першою є прогрес медицини, зокрема реаніматології, яка дає можливість запобігти смерті хворого й перевести ситуацію в режим «управління вмиранням»; другою є зміна цінностей і моральних пріоритетів у сучасній цивілізації, в центрі яких стоїть ідея "прав людини". Власне, остання причина є швидше соціальною, аніж власне медичною, і саме в її площині пролягає основний вектор дискусій. Акратичні дискурси цього комунікативного простору – як правило, мова має йти саме про їхню множинність – засновані на фундаментальному людському праві: праві померти, якщо смерть є єдиним звільненням від страждань. Основними

аргументами на користь визнання добровільної евтаназії стають співчуття до інших і визнання права людини самій визначати час власної смерті. Енкратичний дискурс відкидає можливість навмисного переривання життя термінального пацієнта, розглядаючи цю дію як особливий випадок вбивства, якщо воно було зроблено без відома і згоди пацієнта, або як самогубство, якщо воно санкціоновано самим пацієнтом.

Отже, горизонтальне розщеплення віддзеркалює поляризацію спільнот щодо ставлення до проблеми, а тому найчастіше тут реалізуються найгостріші зіткнення між агентами комунікації. Для утримання під контролем цих стосунків виникає цензура як один з впливових регуляторів комунікативних дій.

Тепер повернімося до другого – *вертикального* – розщеплення, виникнення котрого пов'язане із тим, що у комунікацію з приводу конструювання/деконструкції соціальної проблеми залучаються спільноти, які перебувають у межах одного полюсу (або енкратичного, або акратичного), але різняться щодо виразності потреб, цілей, інтересів (що є безпосереднім наслідком фрагментації суспільства).

Що глобальнішою є проблема (у сенсі: «конструюється як глобальна»), то строкатішим буде склад учасників діалогу. Так, у комунікативному просторі евтаназії при його вертикальному розщепленні будуть оформлюватися «голоси» медиків, юристів, релігійних діячів, пацієнтів, їхніх родичів тощо. Зрозуміло, що для кожної соціальної проблеми ця палітра голосів буде досить своєрідною. Окрім того, для тих соціальних проблем, обговорення яких є тривалим, можлива внутрішня динаміка: злиття декількох голосів в один або ж, навпаки, виокремлення з одного «голосу» двох чи більше

самостійних мірою того, як оформлюються дискурси, що експлікують відповідні ідентичності.

Тим не менш, для більшості просторів, на наш погляд, характерними є таке розщеплення, де можна вирізнити голоси: а) *науковий*, тексти якого висвітлюють теорії, науково-дослідні програми, відкриття, а його носієм є фахівець з високим інтелектуальним рівнем, який приділяє увагу аргументам, що базуються на логічних висновках; б) *фахово-спеціалізований*, тексти якого характеризуються тим, що їх продукує обмежене коло риторів-фахівців певної галузі знань, а також те, що тут наявна регламентація мовних засобів, зокрема наявність вузькоспеціальної термінології (активне вживання професіоналізмів), професійних жаргонів, безеквівалентної лексики; в) *науково-популярний*, тексти якого спрямовані на поширення професійних знань у спрощеній формі; г) *соціально-побутовий*, в текстах якого відбувається обробка, передача, пропаганда, розповсюдження професійної інформації, що набула статусу постулату; д) *периферійний*, який складають переважно художні й рекламні тексти, які виконують функцію опосередкованої фіксації силових позицій дискурсу.

Схематично комунікативний простір соціальної проблеми можна представити у такий спосіб (див. Рис.1).

КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР СОЦІАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Рис. 1. Комунікативний простір соціальної проблеми

Горизонтальне та вертикальне розщеплення породжують низку факторів, що негативно впливають на ефективність конструювання соціального діалогу. Намагаючись виявити ці чинники, принагідно нагадаємо, що, за нашими припущеннями, соціальний діалог можливий лише за умови паритетності позицій між його агентами, а отже, будь-яке порушення цієї необхідної умови неunikнено спричинюватиме викривлення комунікативного простору, створюючи силові асиметрії й тим самим унеможливаючи сам факт діалогу. Цим пояснюється необхідність уваги до причин викривлення комунікативного простору.

Звертаючись до викривлень, що походять від горизонтального розщеплення, можемо стверджувати, що здебільшого вони пов'язані з нерівноправністю агентів діалогу, яка виникає, як уже зазначалося, через фактори некомунікативної природи. Оскільки осередком такого

розщеплення є протистояння енкратичних та акратичних дискурсів, то альянс домінуючого дискурсу зі владою завжди породжує конкурентні переваги у боротьбі за публічні арени для тих чи тих трактовок соціальних фактів. Мало того, енкратичні дискурси захищають свої позиції за допомогою цензури як контролю влади за змістом та розповсюдженням інформації. Форми цензури можуть різнитися за мірою жорсткості й помітності для загалу. Зокрема, може здійснюватися попередня (упереджувальна) й наслідкова (карна), які є більш помітними (особливо друга з них). Менш помітною є самоцензура, тобто йдеться про ті ситуації, коли особа «поміщає в рамки» свою власну свободу, орієнтуючись на нормованість комунікативного простору й роблячи висновки про те, «що можна, а «що не можна» оприлюднювати. Ще одним проявом владних викривлень є корпоративна цензура, тобто необхідність узгоджувати зміст висловлювань співробітників з аксіологічною/ідеологічною системою корпорації під загрозою втрати роботи, фінансів, кар'єрного руху. Політкоректність, яку іноді тлумачать як форму самоцензури, теж можна розглядати як задані ззовні правила формулювання висловлювань. Нарешті, мова може йти про фінансову цензуру, що реалізується як фінансовий тиск на ту чи ту публічну арену й дія якої доволі часто залишається поза зоною видимості незалучених осіб.

Отже, можемо стверджувати, що цензура є спільним симптомом, через який експілкується альянс домінуючого дискурсу зі владою. Комунікативними наслідками цензурованого простору є інформаційна асиметрія, яка може досягатися такими способами владно регульованої подачі інформації, як, наприклад, порушення стандартів балансу думок, відокремлення думок від фактів, повноти, достовірності, точності тощо. Так, неповнота інформування реалізується через вибірккову подачу новин,

через ізольоване від контексту подання факту або події; замовчування, дозування або нівелювання невігідної інформації за допомогою «демократичного шуму». Необ'єктивність інформування реалізується через односторонню аргументацію, нав'язування оцінок, використання стереотипів, применшення або гіперболізацію значущості того чи того факту тощо.

Створення інформаційної асиметрії у різних її формах є, на наш погляд, основним інструментом боротьби, що точиться між енкратичним та акратичними дискурсами.

Інформаційну нерівність, однак не пов'язану у своєму походженні з цензурою, можна виявити й при аналізі вертикального розщеплення. Йдеться про те, що включеність у комунікативний простір соціальної проблеми численних спеціальних дискурсів (юридичних, економічних, медичних, педагогічних, конфесійних тощо) ставить проблему взаєморозуміння між учасниками. Аналогічна проблема виникає, якщо комунікація відбувається між спеціалізованим й соціально-побутовим дискурсами. Частково згадана проблема вирішується за допомогою існування таких елементів дискурсу, які, з одного боку, є зрозумілими для всіх, а з іншого – є частиною спеціальних дискурсів. Іншими словами, спеціалізація людського знання компенсується інтегративними елементами дискурсу, тобто так званім інтер-дискурсом (сукупністю відносно стійких рекурентних колективних символів, які, проте, можуть бути пов'язані з різними спеціальними дискурсами).

Тим не менш, діалог може зазнавати істотних впливів з боку міри дискурсної компетентності учасників. Ця якість може розглядатися як така, що відображає нормативні знання особистості про предмет дискусії, про оволодіння механізмами побудови й перефразування

висловлювання, про вміння породжувати його відповідно до певної культурно-мовної та соціальної ситуації, враховувати параметри співрозмовника, місця, часу та умов спілкування. За словами Є.А.Кожем'якіна, така компетентність свідчить про те, наскільки вільно особа може орієнтуватися в дискурсі й відтворювати його, наскільки легко вона може змінювати його, не руйнуючи його внутрішньої єдності. Крім того, така компетентність означає здатність особи орієнтуватися в різних дискурсах і здійснювати адекватні комунікативні дії в інтердискурсивному просторі, де необхідним є відносно вільне «переключення» з одного дискурсного режиму на інший, спроможність висловити ту саму думку в різних режимах [3].

Приклад неврахування міри дискурсної компетентності співрозмовників детально проаналізовано у статті Е. В. Виноградової, І. С. Бандурист [2]. Йдеться про те, що діагноз «синдром дефіциту уваги» матір'ю дитини було сприйнято як зауваження, що дитини не вистачає уваги з боку батьків? («Л.: У Вашої дитини «синдром дефіциту уваги» ... М: Що Ви таке говорите? Який дефіцит уваги? Йому що, уваги не вистачає? Все у нього є, що тільки попросить - отримає ... Бабусі-дідусі, весь вільний час з ним проводимо! Нісенітниця якась! Розбалували його! Суворіше треба з ним!»). Як коментують автори, при перетині дискурсивних полів лікаря і матері пацієнта збіг лексичного значення терміна відзначається лише в точці семантичного ядра («дефіцит – недолік»), проте змістоутворювальні концепти трактування терміна є різними. Дискурсивні семантичні розбіжності в трактуванні клінічного поняття «дефіцит уваги» спричиняють у матері пацієнта когнітивний дисонанс й роблять комунікацію неефективною. Щоб уникнути подібного результату слід було адаптувати професійну

складову дискурсу лікаря до співрозмовника. При цьому важливо, зазначають автори, по-перше, зберегти загальну інституційну стилістику для позначення лікарем експертного статусу, який контролює хід хвороби і відповідає за лікування, з іншого боку – створити передумову для успішної комунікації, роз'яснюючи сенс назви діагнозу [2, 53].

На наш погляд, такі ситуації невдалої комунікації можуть виникати у полях будь-якої соціальної проблеми, але найгостріше вони поставатимуть там, де професіоналізований дискурс є провідним агентом.

По суті, при аналізі вертикального розщеплення теж можна виявити ризики порушення паритетності агентів, але через владу іншого змісту: «владу того, хто знає». Важливо, що нееквівалентність позицій, яка виникає через цю форму влади, закладена у функціонування соціального інституту: не може бути паритетною комунікація між учнем й учителем, хворим та лікарем, покупцем та продавцем тощо. Дійсно, взаємодія «лікар-пацієнт», незалежно від того, чи є вони обидва носіями однакового – енкратичного чи акратичного – дискурсу (тобто «зняте» горизонтальне розщеплення), не може протікати у режимі інтерактивної рівності, оскільки звернення по допомогу хворого диктує співрозмовникам задану комунікаційну спрямованість: лікар, з'ясовуючи особливості захворювання, запитує («має владу запитувати»), хворий відповідає («підкорений необхідності відповідати»). По суті, сам факт звернення за допомогою до фахівця з самого початку передбачає встановлення асиметричності відносин між співрозмовниками, один з яких є експертом («знає»), а інший – потрапляє під його владу. Як уже зазначалося, така непаритетність є похідною від інституційно сформованої асиметричності дискурсів.

Отже, якщо намагатися досягти ефективного конструювання соціального діалогу, долаючи вертикальне розщеплення, то слід по можливості прагнути усунути бар'єри, що заважають встановленню взаєморозуміння в інтеракції й враховувати міру дискурсивної компетентності співрозмовника. (Одним з таких бар'єрів, як було показано, є використання професійного мовлення).

Спільним для подібних комунікативних ситуацій буде те, що ступінь ефективності діалогу залежатиме від «площі перетину» дискурсів: що більшою більше буде площа перетину ментальних, соціальних та мовних установок співрозмовників, то результативнішим буде сам діалог.

Висновки. Незаперечним є той факт, що у соціальний діалог як практику комунікативного суспільства сьогодні включаються люди, належні до різних верств, професій, етнічних та будь-яких інших спільностей, адже фрагментація соціуму є очевидною характеристикою соціальної реальності. Специфічним інструментом реалізації такої практики виявляється комунікативне поле соціальної проблеми, де дискурси окремих спільнот виявляють себе як способи спілкування і розуміння соціального світу, конкуруючи між собою за надання соціальному світові певних значень.

Оскільки неунікненною властивістю будь-якого дискурсу є намагання вибороти перевагу у такому означуванні, то динаміка й ефективність соціального діалогу значною мірою залежатимуть від дискурсивних альянсів зі владою. Як було показано, при горизонтальному розщепленні такий альянс оформлюється у інституційну владу з її енкратичними дискурсами, що тяжіють до метанарації, а при вертикальному розщепленні – у експертну владу, або «владу того, хто знає» з акратичними дискурсами, що забезпечують плюралізацію

аксіологій. Енкратичні дискурси функціонують переважно як знаряддя ідеологічної обробки, формування громадської думки або «розкачки подій». За рахунок асиметрії публічні арени, що утворили альянс зі владою, підтримують установлений розподіл сил у суспільстві («порядок»), а менш соціально помітні публічні арени, які постають площадками для експлікації акратичних дискурсів, намагаються відновити симетрію, наводячи, приміром, невисвітлені дані й різного роду контраргументи.

Однак альянси дискурсів зі владою – байдуже якого вони походження – виявляються істотною перешкодою для дотримання паритетності позицій учасників. Викривлюючи комунікативний простір соціальної проблеми внаслідок дії екстралінгвістичних чинників, вони тим самим перешкоджають визначенню того чи того соціально релевантного факту як проблеми, що позначається на подальшому способі оперування спільнот зі згаданим фактом й у подальшому на способі конструкції/деконструкції проблеми.

І якщо мати на меті реальний процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, то необхідно розробляти процедури деконструкції домінуючого дискурсу й легітимації локальних дискурсів ідентичності у просторі публічних арен, здійснювати ідентифікацію владних проявів (політичних, економічних, інституційних) з тим, щоб досягати їхньої елімінації з комунікативного простору соціальної проблеми (або принаймні мінімізації, нівелювання чи демаскування), а також застосовувати процедури моніторингу комунікативних інтенцій агентів та демаскування псевдодіалогічних позицій.

Література

1. Барт Р. Разделение языков / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика : пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. - М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Виноградова Е. В. Особенности дискурсивной семантики в коммуникации «врач-пациент»/ Е. В.Виноградова, И. С.Бандурист // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2015. – 3 (45), часть 2. – С. 51 – 54.
3. Кожемякин Е.А. Дискурсивная компетентность : [электронный ресурс] / Е.А.Кожемякин // Режим доступа: http://www.Madipi.Ru/index.Php?option=com_content&view=article&id=135%3Adiscursologia-proyecto-enciclopedico&catid=134%3Adiscursologia-proyecto-enciclopedico-&Itemid=55
4. Hilgartner S., Bosk Ch.L. The Rise and Fall of Social Problems. A Public Arenas Model// Journal of Sociology. - 1988.– Vol. 94 – (№ 1). – P.53 – 78.

Аннотация. Статья посвящена анализу факторов, которые могут нарушать успешность осуществления социального диалога. Показано, что в условиях поляризации общества возрастают дезинтеграционные риски, провоцируя напряженность и конфликты, снижая эффективность социальных институтов и вызывая распад механизмов социального контроля и регулирования. Противовесом этим угрозам является конструирование социального диалога как процесса совместного решения проблем. Однако осложнения коммуникативного пространства, которые являются производной от функциональной дифференциации общества, требуют учета тех его особенностей, которые укоренены в дискурсивных различиях коммуникативных составляющих. Показано, что вертикальное и горизонтальное расщепление

коммуникативного пространства социальной проблемы порождают специфические угрозы неуспешности диалога.

Ключевые слова: поляризованное общество, акратический дискурс, энкратический дискурс, дискурсивная асимметрия, дискурсивная идентичность.

Summary. This article analyzes the factors that can disrupt the successful implementation of social dialogue. It is shown that under the conditions of the polarization of society would increase the risk of its disintegration, provoking tensions and conflicts, reducing the effectiveness of social institutions, causing the collapse of the mechanisms of social control and regulation. Counterbalance these threats is the effective design of social dialogue as a process of collaborative problem solving. However, complications of communicative space, which is derived from the functional differentiation of society, requires consideration of those features of communication that are rooted in differences of discursive communication components. It is shown the vertical and horizontal splitting of communicative space of social problems generate specific threats of dialogue failure.

Keywords: polarized society, acratric discourse, encratic discourse, discursive asymmetry discursive identity.